

Η Ευέλικτη Ζώνη στη Γυμνασιακή βαθμίδα με τη βοήθεια των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και Επικοινωνίας: Σχέδιο εργασίας «Η Ποίηση σε εικόνες και νότες»

Λογοτεχνική επεξεργασία: Λυμπεροπούλου Μαρία, Αδάση Αθανασία

Εικαστική επεξεργασία: Αναστασιάδης Διονύσιος,

Μουσική επεξεργασία: Χαρίσης Όθων

Καθηγητές Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

(3^ο Γυμνάσιο Χαϊδαρίου)

Χαϊδάρι Αττικής-Ελλάδα

E-mail: lybermar@hellasnet.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Ευέλικτη Ζώνη στο Γυμνάσιο παρέχει τη δυνατότητα χρήσης των τεχνολογιών της πληροφορίας και επικοινωνίας. Η “ποίηση σε εικόνες και νότες” είναι διαθεματικό σχέδιο εργασίας που εφαρμόστηκε μεν στη Β΄ Γυμνασίου του 3^{ου} Γυμνασίου Χαϊδαρίου, αλλά μπορεί να δοκιμαστεί σε οποιαδήποτε τάξη. Σχετίζεται με τη μελοποιημένη ποίηση Ελλήνων ποιητών. Συνεργάζονται οι ειδικότητες του φιλολόγου, του καθηγητή Καλλιτεχνικών και του Μουσικού. Οι μαθητές συμπληρώνουν ισάριθμα φύλλα εργασίας αξιοποιώντας Νέες Τεχνολογίες όπως Διαδίκτυο (INTERNET) και Επεξεργαστή κειμένου (WORD). Στη συνέχεια διακινείται αξιολογικό ερευνητικό ερωτηματολόγιο προκειμένου να καταγραφούν τα συμπεράσματα της έρευνας σε υπολογιστικά φύλλα (EXCEL). Οι μαθητές αυτονόητο είναι ότι εργάζονται σε διάφορους χώρους εργασίας. Από την αίθουσα φιλολογίας στη σχολική βιβλιοθήκη, στην αίθουσα Καλλιτεχνικών, στο Εργαστήριο των Υπολογιστών με βιωματικές συμμετοχικές διαδικασίες. Στο τέλος του σχολικού έτους έγινε Έκθεση μελοποιημένης ποίησης όπου χάρηκαν τις δημιουργίες τους και σχηματίστηκε ανθολόγιο με τις εργασίες των μαθητών τόσο σε έντυπη όσο και σε ηλεκτρονική μορφή (CD-ROM).

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Νέες Τεχνολογίες, Ευέλικτη Ζώνη, διαθεματικότητα, φύλλα εργασίας

ΕΙΣΗΓΗΣΗ

Από το σχολικό έτος 2003-2004 το 3^ο Γυμνάσιο Χαϊδαρίου συμμετείχε στο πρόγραμμα της Ευέλικτης Ζώνης ή Ζώνης Καινοτόμων δράσεων για το Γυμνάσιο. Μέσα στα πλαίσια της διαθεματικής προσέγγισης της γνώσης διατέθηκε ένα δίωρο την εβδομάδα κυλιόμενο στο αναλυτικό πρόγραμμα. Η φιλοσοφία του προγράμματος ήθελε να αίρονται τα στεγανά ανάμεσα στα γνωστικά αντικείμενα και να συνεργάζονται καθηγητές διαφορετικών ή ίδιων ειδικοτήτων προκειμένου να υλοποιήσουν «σχέδια εργασίας» (projects), κατά κανόνα δικής τους έμπνευσης.

Η Β΄ Γυμνασίου κλήθηκε να πειραματιστεί πάνω στο «σχέδιο εργασίας» σχετικά με τη μελοποιημένη ποίηση Ελλήνων ποιητών. Πάρα πολλά ποιήματα, ανθολογημένα ή όχι στα διδακτικά βιβλία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας, έχουν δώσει έμπνευση σε Έλληνες συνθέτες, τα έχουν μελοποιήσει και τα περισσότερα έχουν τραγουδηθεί από το λαό μας. Έτσι έχει

σχηματιστεί ένα μεγάλο σώμα μελοποιημένης ποίησης που προσφέρεται για επεξεργασία (Ελύτης, Σεφέρης, Ρίτσος, Παλαμάς, Σολωμός, Καβάφης, Βρεττάκος, Καββαδίας, Σκαρίμπας, Γκάτσος κ.ά) και δεν έχει ακόμη αποτελέσει αντικείμενο μελέτης στη σχολική πραγματικότητα. Ο ισχυρότερος λόγος που επελέγη το εν λόγω διαθεματικό από την ομάδα των συνεργαζόμενων συναδέλφων ήταν η ανάγκη να εξοικειωθούν οι μαθητές μ' αυτό το ζωντανό σύνολο νεοελληνικής ποίησης σε συνδυασμό με τη δυνατότητα απόδοσης των ποιημάτων στη «γλώσσα» της ζωγραφικής, αλλά και με τη μελέτη της μελοποίησής τους. Η συνεργασία των εμπλεκόμενων καθηγητών κρίθηκε αναγκαία τόσο για τη σύνταξη των ξεχωριστών κατά δραστηριότητα φύλλων εργασίας όσο και του αξιολογικού ερωτηματολογίου. Η διάρκειά του κάλυψε όλο το σχολικό έτος 2003-2004 με την Έκθεση Μελοποιημένης ποίησης που διοργανώθηκε στο τέλος και τη σύνταξη ανθολογίου εργασιών τόσο σε έντυπη όσο και σε ηλεκτρονική μορφή.

Στην πρώτη φάση της λογοτεχνικής επεξεργασίας οι μαθητές με την υποστήριξη του φιλολόγου καθηγητή κλήθηκαν να επιλέξουν από αυτήν τη συλλογή των ποιημάτων το ποίημα-τραγούδι που τους ενέπνεε. Συμπλήρωσαν το Α' φύλλο εργασίας που σχετίζεται τόσο με την ερμηνεία του ποιήματος-τραγουδιού όσο και με τον ποιητή και την εποχή του (Καταγωγή-οικογένεια, Σπουδές-επαγγελματική σταδιοδρομία, ταξίδια, συλλογές, διακρίσεις, τεχντροπία μέσα στην εποχή του). Η αναφορά των πηγών είτε έντυπων είτε ηλεκτρονικών οδηγούσε τους μαθητές στην ακριβολογία. Όσοι μαθητές επέλεξαν ποιήματα του ίδιου ποιητή, αν ήθελαν, συγκροτήθηκαν σε μικρότερες ομάδες για την από κοινού συμπλήρωση του φύλλου εργασίας είτε αντλούσαν από την ίδια είτε από διαφορετικές πηγές.

Στη δεύτερη φάση της εικαστικής επεξεργασίας με την υποστήριξη του καθηγητή καλλιτεχνικών συμπλήρωσαν το Β' φύλλο εργασίας. Εδώ ερεύνησαν τις ζωγραφικές τάσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό την εποχή που γράφτηκε το ποίημα, τα έργα τέχνης ή στυλ τέχνης που ταιριάζουν με το θέμα ή το ύφος του ποιήματος (π.χ. Κλασική τέχνη, Βυζαντινή τέχνη, Λαϊκή τέχνη, Ιμπρεσιονισμός, Σουρεαλισμός κ.λ.π.), την επιλογή κατάλληλης τεχνικής για την απόδοση της ατμόσφαιρας του ποιήματος (π.χ. τέμπρες, κολάζ, φροτάζ, ματιέρες κ.λ.π.), την επιλογή της χρωματικής κλίμακας που προσεγγίζει πιο πιστά τα συναισθήματα που δημιουργεί η ανάγνωση του ποιήματος. Στο τέλος κλήθηκαν να αφήσουν ελεύθερη τη φαντασία τους και να προσπαθήσουν να μεταφράσουν το ύφος, την ατμόσφαιρα ή το περιεχόμενο του ποιήματος στη «γλώσσα της ζωγραφικής» χρησιμοποιώντας τα κατάλληλα για την κάθε περίπτωση μέσα (χρώματα, σχήματα, τεχνικές, στυλ ζωγραφικής κ.λ.π.)

Κατά την τρίτη φάση της μουσικής επεξεργασίας με την υποστήριξη του καθηγητή μουσικής συμπλήρωσαν το Γα' φύλλο εργασίας που σχετίζεται με τους συντελεστές της μελοποίησης: ο συνθέτης και το έργο του, ο τραγουδιστής και το έργο του, η ορχήστρα και τα όργανα που την αποτελούν, το είδος της μουσικής σε σχέση με την εποχή και άλλους συνθέτες, η συλλογή απ' όπου προέρχεται το ποίημα-τραγούδι και η χρονολογία έκδοσής του. Μια μικρότερη ομάδα ποιημάτων από τα σχολικά τους εγχειρίδια, που δεν έχουν ακόμη μελοποιηθεί, προσφέρθηκε για προτεινόμενες μουσικές από τους μαθητές που συμπλήρωσαν το Γβ' φύλλο εργασίας δίνοντας έτσι διέξοδο στις μουσικές γνώσεις και αναζητήσεις τους.

Κατά την τελευταία φάση της αξιολόγησης συντάχθηκε και διακινήθηκε ερευνητικό ερωτηματολόγιο στους μαθητές όλου του σχολείου με στόχο να ανιχνευθεί ο βαθμός γνώσης της μελοποιημένης ποίησης, η μέχρι τώρα αξιοποίησή της στη διδασκαλία της Νεοελληνικής ποίησης, αλλά και η ανάγκη ένταξης σε μελλοντικά αναλυτικά προγράμματα. Η αξιολόγηση ολοκληρώθηκε με την καταγραφή των συμπερασμάτων της στατιστικής αυτής σε πρόγραμμα EXCEL.

Αν εξετάσουμε αναλυτικά τα πορίσματα της στατιστικής έρευνας προκύπτουν ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Στο ερώτημα αν θυμούνται κάποιο μελοποιημένο ποίημα του οποίου η μελοποίηση να ακούστηκε κατά τη διδασκαλία μόνο το 17% του συνόλου των μαθητών απάντησε θετικά, ενώ το 83% απάντησε αρνητικά. Αυτό σημαίνει ή ότι ελάχιστα χρησιμοποιείται η μελοποίηση για την κατανόηση της ποίησης ή ότι μόνο ένα μικρό ποσοστό μελοποιημένων ποιημάτων ανθολογούνται στα σχολικά εγχειρίδια.

Στο ερώτημα αν θυμούνται από τα σχολικά τους βιβλία μια συνοδευτική απεικόνιση ενός λογοτεχνικού κειμένου μόνο το 13% του συνόλου των μαθητών απάντησε θετικά, ενώ το 87% απάντησε αρνητικά. Αυτό σημαίνει ότι ή δεν υπάρχει εικονογράφηση στα σχολικά εγχειρίδια της λογοτεχνίας ή ότι η ελάχιστη, που υπάρχει, περνά απαρατήρητη.

Στο ερώτημα ποιος ο συνθέτης του ποιήματος Της δικαιοσύνης, ήλιε νοητέ το 82% του συνόλου των μαθητών βρήκε ότι είναι ο Μίκης Θεοδωράκης, ενώ μόνο το 18% απάντησε λανθασμένα ότι είναι ο Μάνος Χατζιδάκις ή ο Σταύρος Ξαρχάκος. Αυτό εξηγείται από το ότι ή ο συγκεκριμένος συνθέτης γνωρίζει να προβάλλει το έργο του και στις νεότερες γενιές με διάφορους τρόπους (πολλές συναυλίες, ποικίλες εκτελέσεις) ή ότι το συγκεκριμένο ποίημα είναι από τα λίγα που συνοδεύονται από τη μελοποίησή τους κατά τη διδασκαλία ή τραγουδιέται κατά τις σχολικές γιορτές.

Στο ερώτημα ποιος ο ποιητής του Σπασμένο καράβι μόνο το 28% του συνόλου των μαθητών βρήκε ότι είναι ο Γιάννης Σκαρίμπας, ενώ το 72% απάντησε λανθασμένα ότι είναι ο Γιώργος Σεφέρης ή ο Κωστής Παλαμάς. Το συγκεκριμένο ποίημα δεν ανθολογείται σε σχολικό βιβλίο, ωστόσο το μεγάλο ενδιαφέρον των μαθητών στο άκουσμά του παρά το μικρό ποσοστό όσων γνώριζαν την απάντησή οφείλεται στην πρόσφατη επανεκτέλεσή του.

Στο ερώτημα ποιος ο ποιητής του Ομορφη και παράξενη πατρίδα το 67% του συνόλου των μαθητών βρήκε ότι είναι ο Οδυσσέας Ελύτης, ενώ το 33% απάντησε λανθασμένα ότι είναι ο Νίκος Καββαδίας ή ο Νίκος Γκάτσος. Και αυτό το ποίημα δεν ανθολογείται σε σχολικά εγχειρίδια, αλλά πολύ συχνά συμπεριλαμβάνεται στο ρεπερτόριο «έντεχνων» τραγουδιστών ή συγκροτημάτων της γενιάς τους.

Στο ερώτημα από ποιον έχει μελοποιηθεί το Χάρτινο το φεγγαράκι μόνο το 37% του συνόλου των μαθητών βρήκε ότι έχει μελοποιηθεί από το Μάνο Χατζιδάκι, ενώ το 63% απάντησε λανθασμένα ότι η μελοποίηση ανήκει στο Διονύση Σαββόπουλο ή το Μίκη Θεοδωράκη. Και αυτό το ποίημα δεν ανθολογείται σε σχολικό βιβλίο ούτε εκτελείται από νεότερους αοιδούς.

Στο ερώτημα τι είδος μουσικής προτιμάς το 58% του συνόλου των μαθητών προτιμά την ξένη μουσική, ενώ το 42% προτιμά την ελληνική. Αυτό εξηγείται από το ότι τελευταία παρατηρείται στροφή προς το ελληνικό τραγούδι, αλλά τα ακούσματα της γενιάς αυτής μοιράζονται περίπου και με την ξένη μουσική.

Τέλος στο ερώτημα αν η διδασκαλία της ποίησης με εικόνες και νότες την κάνει πιο κατανοητή και ενδιαφέρουσα το 51% των ερωτηθέντων απάντησε ΠΟΛΥ, το 31% απάντησε ΛΙΓΟ, ενώ υπήρξε κι ένα ποσοστό 18% που απάντησε ΚΑΘΟΛΟΥ. Αυτό σημαίνει ότι για την αισθητική απόλαυση της ποίησης χρειάζεται η μουσική και η ζωγραφική και όπου αξιοποιούνται με τον κατάλληλο τρόπο συμβάλλουν στην καλύτερη κατανόησή της.

Στο τέλος του σχολικού έτους διοργανώθηκε Έκθεση μελοποιημένης ποίησης όπου όλοι οι μαθητές χάρηκαν τις ζωγραφίες συνοδευόμενες από τα αντίστοιχα ποιήματα και τις

μελοποιήσεις. Στη συνέχεια σχηματίστηκε ανθολόγιο με τις εργασίες τους τόσο σε έντυπη όσο και σε ηλεκτρονική μορφή (CD-ROM). Με όλες αυτές τις μεθοδεύσεις κύριος στόχος ήταν να συνειδητοποιήσουν το σύνθετο χαρακτήρα της καλλιτεχνικής δημιουργίας (λόγος- εικόνα- μουσική).

Μέσω αυτού του «σχεδίου εργασίας» κινητοποιούνται οι μαθητές να παρατηρούν, να ερευνούν, να ανακαλύπτουν, να κρίνουν και να συνθέτουν, αλλά κυρίως να καλλιεργούν δεξιότητες και ενδιαφέροντα, να αναζητούν πληροφορίες από ποικίλες πηγές τόσο παραδοσιακές όπως εγκυκλοπαίδειες, βιβλία κ.α. όσο και αξιοποιώντας νέες τεχνολογίες όπως Διαδίκτυο (INTERNET), Επεξεργαστή κειμένου (WORD), ή ακόμη και υπολογιστικά φύλλα (EXCEL).

Οι μαθητές αυτονόητο είναι ότι εργάζονται σε διάφορους χώρους εργασίας και έρευνας. Από την αίθουσα φιλολογίας, στη σχολική Βιβλιοθήκη, στην αίθουσα Καλλιτεχνικών, στο Εργαστήριο των Υπολογιστών. Ο στόχος πρόωθησης της διαθεματικής προσέγγισης της γνώσης σε συνδυασμό με τις Νέες Τεχνολογίες μέσα από βιωματικές-συμμετοχικές διαδικασίες μάς ενδιαφέρει να υπηρετεί τη βασικότερη και θεμελιακότερη παιδαγωγική αρχή του «μαθαίνω πώς να μαθαίνω». Η πρωτοτυπία του εγχειρήματος βρίσκεται στην ενεργοποίηση των μαθητών προς παράλληλες κατευθύνσεις και στη σύνθεση όλων αυτών των κατευθύνσεων στην αυτονόητη, αλλά τόσο παραμελημένη διαπίστωση ότι η τέχνη είναι πολύπλευρη και στη ζωή μας υπάρχει και ποίηση όπως υπάρχει και μουσική και ζωγραφική αρκεί να τις παρατηρήσουμε ή να τις ενεργοποιήσουμε για την εξασφάλιση μιας καλύτερης ποιότητας ζωής. Δίπλα στην τέχνη μπορούν να υπάρχουν και οι Νέες Τεχνολογίες. Στη διδακτική προσέγγιση των γνωστικών αντικειμένων της Λογοτεχνίας, των Εικαστικών Τεχνών και της Μουσικής συμβάλλουν και οι Νέες Τεχνολογίες με την πρόκληση για υπέρβαση και άμβλυνση των στεγανών σε μια εποχή κατακεραματισμένης γνώσης.

Α΄ ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ (19 -19)

Λογοτεχνικό σχόλιο- μήνυμα του ποιήματος

[Φωτογραφία]

Καταγωγή-οικογένεια:

Σπουδές-επαγγελματική σταδιοδρομία:

Ταξίδια:

Συλλογές:

Διακρίσεις:

Η εποχή του:

Τεχνοτροπία:

Πηγές (Έντυπες ή Διαδίκτυο)

Β΄ ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: Η ΠΟΙΗΣΗ ΣΕ ΕΙΚΟΝΕΣ

Ποιητής-Ποίημα:

Ζωγραφικές τάσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό την εποχή που γράφτηκε το ποίημα:

Έργα τέχνης ή στυλ τέχνης που ταιριάζουν με το θέμα ή το ύφος του ποιήματος (π.χ. Κλασική τέχνη, Βυζαντινή τέχνη, Λαϊκή τέχνη, Ιμπρεσιονισμός, Σουρεαλισμός κ.λ.π.):

Επιλογή κατάλληλης τεχνικής για την απόδοση της ατμόσφαιρας του ποιήματος (π.χ. τέμπερες, κολάζ, φροτάζ, ματιέρες κ.λ.π.):

Επιλογή της χρωματικής κλίμακας που προσεγγίζει πιο πιστά τα συναισθήματα που δημιουργεί η ανάγνωση του ποιήματος:

Πηγές (Έντυπες ή από Διαδίκτυο):

Γα΄, Γβ΄ ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΟΙ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΤΗΣ ΜΕΛΟΠΟΙΗΣΗΣ

Τίτλος ποιήματος-τραγουδιού (δίσκος, χρονολογία έκδοσης) (Γα΄ φύλλο εργασίας) ή Ένα μουσικό κομμάτι που ταιριάζει στο ποίημα (δίσκος, χρονολογία έκδοσης) (Γβ΄ φύλλο εργασίας)

Συνθέτης, τραγουδιστής (φωτογραφίες):

Ο συνθέτης του τραγουδιού (βιογραφικά):

Τα έργα του-δισκογραφία:

Το είδος της μουσικής του (σε σχέση με την εποχή και άλλους συνθέτες):

Ο τραγουδιστής (συνεργασίες, δισκογραφία):

Το είδος της ορχήστρας και τα όργανα που την αποτελούν:

Πηγές (Έντυπες ή από Διαδίκτυο)

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Παρακαλούμε σημειώσε με X την επιλογή σου ή συμπλήρωσε όπου χρειάζεται:

1. Θυμάσαι κάποιο ποίημα από όσα έχεις διδαχθεί μέχρι τώρα που να έχει μελοποιηθεί από κάποιον συνθέτη και να ακούστηκε κατά τη διδασκαλία;

Όχι

Ναι

2. Λέγεται ότι «**μια εικόνα ισοδυναμεί με χίλιες λέξεις**». Θυμάστε από τα σχολικά σας βιβλία μια συνοδευτική απεικόνιση ενός κειμένου;

Όχι

Ναι

3. Σε εθνικές γιορτές ακούγονται διάφορα μελοποιημένα ποιήματα. Ένα από αυτά είναι το «**Της δικαιοσύνης, ήλιε νοητέ**». Ο συνθέτης του είναι:

α. Ο Μίκης Θεοδωράκης

β. Ο Μάνος Χατζιδάκις

γ. Ο Σταύρος Ξαρχάκος

4. Το «**Σπασμένο καράβι**» σε επανέκδοση έγινε πρόσφατα σημαντική επιτυχία. Ποιος ο ποιητής του;

α. Ο Κωστής Παλαμάς

β. Ο Γιώργος Σεφέρης

γ. Ο Γιάννης Σκαρίμπας

5. Το τραγούδι «**Ομορφη και παράξενη πατρίδα**» είναι ποίημα του:

α. Οδυσσέα Ελύτη

β. Νίκου Καββαδία

γ. Νίκου Γκάτσου

6. Το ποίημα του Νίκου Γκάτσου «**Χάρτινο το φεγγαράκι**» έχει μελοποιηθεί από τον:

α. Μίκη Θεοδωράκη

β. Μάνο Χατζιδάκι

γ. Διονύση Σαββόπουλο

7. Τι είδους μουσική προτιμάς;

α. Ελληνική β. Ξένη

8. Νομίζεις ότι η διδασκαλία της ποίησης με νότες και εικόνες την κάνει περισσότερο κατανοητή και ενδιαφέρουσα;

α. Πολύ

β. Λίγο

γ. Καθόλου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Απόστολου Ζορμπά (1982), «Ποίηση μελοποιημένη για σχολική χρήση» περ. Νέα Παιδεία, τ. 21, σ.162-174

ΥΠΕΠΘ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2001), «Οδηγός για την Εφαρμογή της Ευέλικτης Ζώνης Καινοτόμων Δράσεων». Βιβλίο για τον καθηγητή, Αθήνα.

ΥΠΕΠΘ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2001), «Διαθεματικό Εκπαιδευτικό Υλικό για την Ευέλικτη Ζώνη Καινοτόμων Δράσεων». Γυμνάσιο Τόμος Β΄ Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. Εκδόσεις της τέχνης. Αθήνα

ΥΠΕΠΘ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2002), «Ανιχνεύοντας το σήμερα, προετοιμάζουμε το αύριο». Πολυθεματικό βιβλίο Γυμνασίου για την Ευέλικτη Ζώνη Καινοτόμων Δράσεων, Βιβλίο για το μαθητή, Αθήνα.

ΥΠΕΠΘ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2002), «Οδηγός σχεδίων εργασίας, Πολυθεματικό βιβλίο, Ευέλικτη Ζώνη: Διαθεματικότητα». Για τον Εκπαιδευτικό. Αθήνα.

ΥΠΕΠΘ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2002), «Αξιολόγηση του Καινοτόμου Πιλοτικού Προγράμματος της Ευέλικτης Ζώνης στα σχολεία της υποχρεωτικής Εκπαίδευσης 2001-2002»,

ΥΠΕΠΘ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2002), «Ειδικό αφιέρωμα στην Ευέλικτη Ζώνη» (6). Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών θεμάτων, Αθήνα

ΥΠΕΠΘ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, (2002), «Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο προγραμμάτων σπουδών. Αναλυτικά προγράμματα Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης». Τόμος Β΄

ΥΠΕΠΘ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2002), «Ευέλικτη Ζώνη: Αντιπροσωπευτικές εργασίες μαθητών»

Ιστοσελίδα Παιδαγωγικού Ινστιτούτου: <http://www.pi-schools.gr/programs/EuZin>

Διαδίκτυο Μηχανές αναζήτησης: <http://www.google.com>, <http://www.in.gr>, <http://www.yahoo.com>

